

URSZULA KICIŃSKA¹

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Orcid 0000-0002-7967-5312

POWINNOŚCI ZARZĄDCY DÓBR W LATYFUNDIUM MAGNACKIM W PIERWSZEJ POŁOWIE XVIII WIEKU. PRZYKŁAD DWORU ELŻBIETY Z LUBOMIRSKICH SIENIAWSKIEJ, KASZTELANOWEJ KRAKOWSKIEJ

Duties of the estate manager in a magnate's latifundium in the first half of the 18th century: The example of the court of Elżbieta Lubomirska Sieniawska, Castellan of Kraków

Abstract

In old Poland, the manor along with its supporting facilities was considered a well-functioning estate and one of the most important organisational forms of noble society. The people employed in it included court officials and estate administrators, whose duties included among others: overseeing the economy in individual estates, controlling the actions of lower farm officials, settling finances with sub-stewards and leaseholders, collecting taxes, and depositing them into the general coffers of their employer. Furthermore, which became the core of these enquiries, their duty was to supervise the rather frequent construction and renovation works taking place in the individual farms. It was the responsibility of the manager to procure building materials, bring in specialists, and supervise the work. In this context, it is interesting to examine the participation of administrators in these tasks and to show what characterised, if at all present, their own initiative in this area.

Keywords: manor, court officials, manor economy, lists of court officials

Abstrakt

W dawnej Polsce dwór wraz z jego zapleczem uważany był za dobrze prosperujące gospodarstwo i jedną z najważniejszych form organizacyjnych szlacheckiego społeczeństwa. Do grona zatrudnionych na nim ludzi należeli oficjaliści dworcy i administratorzy dóbr, których obowiązkami były m.in.: nadzór nad gospodarką w poszczególnych majątkach, kontrola działań niższych urzędników folwarcznych, rozliczanie się z finansów z podstarościami i arendarzami oraz pobieranie podatków i wpłacanie ich do kasy generalnej swej chlebobawczyni. Poza tym, co stało się głównym elementem niniejszych rozważań, ich powinnością był nadzór nad odbywającymi się dość często w poszczególnych folwarkach pracami budowlanymi i remontowymi. To właśnie w gestii zarządcy znajdowało się pozyskanie

¹ Urszula Kicińska, dr hab. profesor UKEN – historyk, zatrudniona w Katedrze Historii Nowożytnej Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zajmuje się historią mentalności, dziejami szlachcianek, funkcjonowaniem kobiecych dworów szlacheckich, tanatologią oraz parenetyką. E-mail: urszula.kicinska@up.krakow.pl.

materiałów budowlanych, sprowadzenie specjalistów oraz nadzorowanie pracy. W tym kontekście za ciekawe uznano prześledzenie udziału administratorów we wspomnianych zadaniach i ukazanie, czym charakteryzowała się, jeśli w ogóle występowała, ich własna inicjatywa w tym zakresie.

Słowa kluczowe: dwór, oficjałści dworscy, ekonomia dworu, listy urzędników dworskich

Dwór, będący rodzajem dobrze prosperującego gospodarstwa, był jedną z najistotniejszych form organizacyjnych szlacheckiego społeczeństwa dawnej Rzeczypospolitej. W przypadku dworów kobiecych najważniejszą osobą była patronka, której wolę zobligowani byli spełniać pozostali członkowie społeczności dworskiej. Do dobrodziejki należały więc decyzje dotyczące administracji dworskich majątków, ilości i przyszłości zatrudnionych na nich ludzi czy też wymierzania sprawiedliwości. Ludzi dworu podzielić należy na dwie grupy, a mianowicie osoby skupione wokół swej chlebobawczyni – służbę i fraucymer oraz tych, którzy zajmowali się administracją i pracą w majątkach dworskich, czyli oficjałistów latyfundialnych, zarządców dóbr oraz czeladź folwarczną. W obrębie tych środowisk panowała jednak duża płynność, co spowodowane było brakiem ściśle określonych funkcji oraz awansami lub rezygnacją ze służby. To bowiem od danej patronki zależał przydział obowiązków dla ludzi znajdujących się na jej dworze, co odbywało się według jej zasad, których celem było osiągnięcie utylitarnych zysków ekonomicznych oraz prestiżu. Stąd też na różnych dworach urzędnicy występujący pod nazwą marszałków, ochmistrzów czy też podskarbich mieli niekiedy odmienne przydziały obowiązków. Czasem zdarzało się i tak, że dobrodziejka zlecała im dodatkowe zajęcia według własnego uznania².

Dwór wraz z jego mikroświatem był zatem w rzeczywistości swoistym przedsiębiorstwem produkcyjnym, zatrudniającym znaczą grupę ludzi będących specjalistami w różnych profesjach. Stąd zaobserwować można rozdział między ludźmi zatrudnionymi na dworze a ludźmi skupionymi wokół niego, czyli klientami, plenipotentami, rzemieślnikami, pracownikami fabrycznymi i sezonowymi, artystami oraz administracją pańskich majątków³. Większość spośród oficjałistów mieszkała poza najbliższym otoczeniem dobrodziejki, część natomiast miała swoje domostwa na terenie majątków ziemskich lub w mieście, co wiązało się z konkretnymi obowiązkami, które wypełniali wobec dworu. Znaczne czasem rozproszenie dóbr powodowało problemy z komunikacją pomiędzy siedzibą dworu a peryferiami, co nie

² Artykuł przygotowany w ramach projektu sfinansowanego ze środków z Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr UMO – 2021/41/B/HS3/00253, zatytułowanego *Kobiece dwory szlacheckie w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje*.

Por. B. Popiołek, *Kobiece dwory szlacheckie i mechanizmy jego funkcjonowania*, w: *Spotkania z mistrzami*, t. 9, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2022, s. 9, 16-17. Zob. także: też, *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego w XVIII w.*, w: *Dwór kobiece w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 125-154; też, *The courts of Marianna Lubomirska née Bielińska and Joanna von Stein Lubomirska, the wives of the Grand Standard Bearer of the Crown, as an example of a women's court in Old Poland*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), 70/2022, nr 2, s. 183-200; A. Penkała-Jastrzębska, *Służba na kobiecym dworze magnackim: przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiece w Rzeczypospolitej XVII i XVIII...*, s. 155-175.

³ Por. B. Popiołek, *Kobiece dwory szlacheckie i mechanizmy...*, s. 32, 34.

zawsze korzystnie wpływało na funkcjonowanie zaplecza, z którego czerpano tak ważne z perspektywy potrzeby utrzymania dworu zyski ekonomiczne⁴.

Prowadzona od dłuższego czasu analiza poszczególnych dworów kobiecych szczególnie zaś: Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (zm. 1729), kasztelanowej krakowskiej⁵; Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej (zm. 1746), kanclerzyny wielkiej koronnej⁶; Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej (zm. 1733), podkanclerzyny litewskiej⁷; Marianny z Kąstkich Potockiej (zm. 1768), starościny lwowskiej⁸; czy też Katarzyny z Potockich Kossakowskiej (zm. 1803)⁹, wojewodziny kamieńskiej – pozwala stwierdzić, że zarówno wśród wyższych oficjalistów, jak i niższych zarządców dóbr dominowali mężczyźni. Jedynie u Sieniawskiej pojawiają się kobiety arendarki, które szerzej opisane zostały już przez Janusza Nowaka i Agnieszkę Słaby¹⁰.

Pomimo ogromu ludzi, od których zależało funkcjonowanie dworu, w polskiej historiografii wciąż brakuje kompleksowych opracowań traktujących o jego środowisku społecznym. Z perspektywy niniejszych rozważań natomiast niewiele dotychczasowych opracowań poświęconych zostało zagadnieniu urzędników folwarcznych i ich wpływu na ekonomikę dworu, a w konsekwencji historię gospodarczą i społeczną czasów nowożytnych¹¹. Znane od

⁴ B. Popiołek, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022, s. 227.

⁵ B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności politycznej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (ok. 1669-1729)*, Kraków 1996; A. Słaby, *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2013.

⁶ Zob. W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; K. Kolendo-Korczakowa, *Działalność ekonomiczna Anny z Sanguszków Radziwiłłowej – manufaktury hafciarskie w świetle nowych znalezisk, w: Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 193-202.

⁷ Zob. B. Popiołek, *Kobieta zaradna: Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa, podkanclerzyna litewska, w: Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 21-40; też, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020, s. 294-327.

⁸ Zob. U. Kicińska, *Codziennie sprawy w kręgu dworu Marii z Kąstkich Potockiej (zm. 1768): zarys problemu na podstawie korespondencji kierowanej do starościny lwowskiej w latach 1765-1766*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne”, 29/2022, nr 2, s. 162-177; też, *Korespondencja urzędników folwarcznych Marianny z Kąstkich Potockiej, starościny lwowskiej jako przyczynek do analizy podstaw życia ekonomicznego dworu*, „Klio”, 65/2023, nr 1, s. 73-97.

⁹ Zob. też, „Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane...” – współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (zm. 1803), kasztelanową kamieńską, „Przegląd Nauk Historycznych”, 22/2023, nr 1, s. 79-106.

¹⁰ J.S. Nowak, *Feyga Lejbowiczowa arendarka w Końskowoli Sieniawskich. Z dziejów gospodarczej aktywności kobiet żydowskich w początkach XVIII w.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 48/2003, s. 212-236; A. Słaby, *Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundiów magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI-XIX: nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 279-290.

¹¹ A. Pośpiech, W. Tygielski, *Spoleczna rola dworu magnackiego w XVII-XVIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 1978, t. 69, z. 2, s. 215-237; J.A. Gierowski, *Korespondencja urzędników latyfundiów jako źródło do historii gospodarczej i społecznej*, w: *Kraków – Małopolska w Europie śródka. Studia ku czci profesora Jana M. Maleckiego w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. K. Broński, J. Purchla, J. Szpak, Kraków 1996, s. 93-98; T. Zielińska, *Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy, w: Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzynski, G. Rostkowski, Warszawa 2003, s. 267-281; D. Bąkowski-Kois, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej – studium z historii mentalności 1704-1726*, Kraków 2005. Zob. także: *Codziennie kłopoty wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013; *Korespondencja*

wielu lat opracowanie Dariusza Bąkowskiego-Koisa na temat funkcjonowania i mentalności zarządców dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej stało się jedynie przyczynkiem do zgłębiania tego zagadnienia. Uzupełnienie przytoczonego opracowania stanowi, wydana kilka miesięcy temu, praca autorstwa Bożeny Popiołek i Janusza Nowaka, w której uwaga, zgodnie z jej tytułem, skupiona została na ludziach z otoczenia Sieniawskiej. Niewielki fragment poświęcono w niej także oficjalistom i urzędnikom dworskim. To, co szczególnie wyróżnia wspomniane kompendium, to zawarte w nim informacje (w postaci krótkich biogramów) na temat miejsca i czasu zatrudnienia zarządców, ich koligacji rodzinnych oraz najważniejszych funkcji pełnionych w majątkach kasztelanowej krakowskiej. Przyjąć należy, że sporym wyzwaniem dla autorów było przypisanie poszczególnych osób do właściwych funkcji czy kompleksów dóbr, co wiązało się z częstą zmianą ich osiadłości w danych majątkach czy też powierzaniem im szeregu innych zadań w tym samym czasie. Dodatkowo sytuację komplikowały niepełne zapisy w dokumentach, a także luki w korespondencji i raportach, sprawiając, że niektóre osoby wciąż pozostają anonimowe¹².

Funkcjonowanie dworu pod kątem ekonomicznym analizować można za pomocą różnorodnych źródeł, spośród których wymienić należy: rachunki, rejestry ruchomości i nieruchomości, spisy żywego inwentarza, umowy dzierżawne, legaty, darowizny, kwity, asygnacje czy też rewersały¹³. Sporo istotnych, kluczowych, a przede wszystkim unikatowych informacji na temat codziennej aktywności folwarków dworskich w czasach saskich daje wciąż w niewielkim stopniu opracowana (zapewne przez to, że jest to materiał pracochłonny i niezwykle absorbujący) korespondencja urzędników lityfundialnych. Źródła te, jak zaznacza Józef Andrzej Gierowski. „różnią się znacznie od innych listów staropolskich swą tematyką, a także zwięzłością, [...] [stanowiąc – U.K.] odrębny dział, zapomniany i niedoceniany, a przecież liczący się w dorobku kulturalnym pierwszej Rzeczypospolitej”¹⁴. Tak więc badania nad środowiskiem oficjalistów w dobrach magnackich oraz ich powinnościami wobec dworu są niezwykle potrzebne i pożądane. Jednakże, by sumiennie przeanalizować to zagadnienie, najlepiej zająć się wybranymi wycinkami tego tematu, zgłębiając odpowiednie do tego archiwalia, w tym głównie – jak wskazano wyżej – epistolarne.

Podobny schemat przyjęty został w niniejszych rozważaniach, gdyż by poznać bliżej rzeszę zarządców i plenipotentów zatrudnionych w szlacheckich folwarkach, trzeba by przestudiować ogromną korespondencję, co było niemożliwe podczas przeprowadzania niniejszego sondażu. Stąd uwaga skupiona została przede wszystkim na wybranych administratorach zatrudnionych na dworze Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, a kluczem doboru osób był brak ich szerszego przedstawienia w literaturze, a Bąkowski-Kois jedynie je wzmiankuje.

Za materiał poglądowy posłużyło zatem ponad 200 listów urzędników folwarcznych przechowywanych w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, wśród których wymienić

Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive sur Allier 2016; „*Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą*”. *Listy generalnego plenipotenty Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771-1788*, oprac. K. Syta, Toruń 2020.

¹² Zob. B. Popiołek, J. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjaliści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej*, Kraków 2023, s. 15, *passim*.

¹³ Zob. B. Popiołek, *Szlachecki dwór kobiecy w świetle raptularzy domowych i rejestrów majątkowych z początku XVIII wieku na przykładzie dworu Teresy z Potockich Zamoyskiej*, „KHKM”, 69/2021, nr 4, s. 477-496.

¹⁴ J.A. Gierowski, *Korespondencja urzędników lityfundialnych...*, s. 98.

należy korespondencję: A. Chrostowskiego, zarządcy w Kawczym Kącie¹⁵; Michała Czaplicy (zm. II 1717), administratora stryjeńskiego¹⁶; Franciszka Goworczewskiego (zm. po 1739), zatrudnionego w dobrach jarosławskich¹⁷; a także Stanisława Grochowskiego, dogląającego folwark wilanowski oraz gospodarującego w Zastowie i Nieporęcie¹⁸. Prócz egzemplifikacji osób (ze względu na rozległość tematu) potrzebna była również weryfikacja tego, czym na co dzień zajmowali się oficjaliści i zarządcy dóbr, o czym zadecydowały ograniczenia objętościowe niniejszego artykułu, przez co nie podjęto weryfikacji i przedstawienia pełnego wachlarza obowiązków i zajęć codziennych oficjalistów i zarządców dóbr. Skoncentrowano się zatem przede wszystkim na ich powinnościach związanych z remontami oraz wznoszeniem nowych zabudowań i pomieszczeń folwarcznych, co stanowi wstęp do dalszych dociekań na ten temat w przyszłości.

Celem niniejszych rozważań stało się więc wskazanie rodzaju powierzonych urzędnikom folwarcznym obowiązków oraz mechanizmów pracy, czy też ich współpracy z dobrodziejką. Za istotne uznano ponadto prześledzenie udziału administratorów w zarządzie majątkiem i ukazanie, czym charakteryzowała się, jeśli w ogóle występowała, ich własna inicjatywa. Ważne z perspektywy niniejszych rozważań jest także znalezienie odpowiedzi na pytanie: na ile obraz stworzony na podstawie korespondencji może stać się realnym – i mającym właściwe proporcje – odbiciem ich powinności?

Sposób organizacji majątków Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej został już w literaturze opisany. Warto tu jednak nadmienić, że stale powiększające się majątki ziemskie należące zarówno do Adama, jak i Elżbiety, tworzyły latyfundium magnackie, stanowiące nie tylko źródło bogactwa ich rodziny, ale także mające wpływ na kreowanie przez nich ówczesnego życia publicznego. Polityka gospodarcza Sieniawskich nakierowana była na wschodnie regiony kraju. Tam znajdowały się przede wszystkim majątki Adama oraz główna siedziba rodu. Posiadłości Elżbiety zlokalizowane były natomiast w centralnej i południowej części Korony – na Mazowszu i w Małopolsce. Sieniawscy posiadali rozdzielność majątkową. Oznaczało to w praktyce, że kasztelanowa krakowska sama zarządzała poddanymi oraz osobiście dobierała oficjalistów¹⁹. Każdy kompleks dóbr posiadał własnego komisarza, któremu podlegała hierarchia ludzi – ekonomów, pisarzy prowentowych, rachmistrzów i arendarzy²⁰. Do najważniejszych obowiązków zarządców dóbr należały: nadzór nad gospodarką w poszczególnych majątkach, kontrola działań niższych urzędników folwarcznych, rozliczanie się z finansów z podstarościami i arendarzami oraz pobieranie podatków i wpłacanie ich do kasy generalnej swej chlebobawczyni. Na stanowiska kierownicze starano się dobierać ludzi odpowiedzialnych oraz nie rezygnowano z różnych form ich nadzoru – osobistych wizyt w majątkach, przeglądu i akceptacji rachunków czy też obowiązkowych rozliczeń perceptuy

¹⁵ Szerzej o nim zob. B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej...*, s. 189.

¹⁶ Szerzej o nim zob. tamże, s. 195

¹⁷ Szerzej o nim zob. tamże, s. 251-252.

¹⁸ Szerzej o nim zob. tamże, s. 260-261.

¹⁹ B. Popiołek, *Rytuály codzienności...*, s. 231; A. Słaby, *Rządźdicha oleszycka...*, s. 25-37. Zob. także: K. Przyboś, *Latyfundióm Lubomirskich w połowie XVII wieku*, „Studia Historyczne”, 35/1992, nr 1, s. 19-33; tenże, *Materiały do dziejów latyfundióm Lubomirskich. Podział majątku Stanisława Lubomirskiego latach 1642-1649*, „Przemyskie Zeszyty Historyczne”, 1993, z. 8-9, s. 229-243; M. Kowalski, *Państwo magnackie w strukturach polityczno-administracyjnych Rzeczypospolitej Szlacheckiej na przykładzie Ordynacji Zamojskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 2009, nr 2, s. 173-203.

²⁰ D. Bąkowski-Kois, dz. cyt., s. 15-40.

i ekspensy, a nawet (jeśli było to konieczne) inwigilacji zarządców²¹. W ten sposób kontrolowany był m.in. A. Chrostowski, którego rachunki sprawdzał Turbiński i Jastrzębski²². Ponadto narzucony przez Sieniawską korespondencyjny system dozoru poszczególnych dóbr zobowiązywał pracujących u niej komisarzy i zarządców do regularnych sprawozdań z postępów czynionych w poszczególnych majątkach²³. Zgodnie z tymi zasadami postępował F. Goworczewski, który, śląc do Sieniawskiej responsy dotyczące wykonanych w kluczu wysockim prac, zapewniał ją, iż „żadnej poczty, ani okazji pisaniem swoim” nie opuszcza, „donosząc [...] Dobrodziejce, co się [...] [tutaj – U.K.] robi i dzieje”²⁴.

Ekonomia w dobrach Sieniawskich oparta była na rolnictwie i przemyśle, choć pierwsza z wymienionych dziedzin zdecydowanie w nich dominowała, gwarantując dworowi samowystarczalność. Za wiodące folwarki uznawano natomiast dobra tzw. zakrakovskie, czyli hrabstwo tenczyńskie, dobra jarosławskie, sandomierskie i międzyrzeckie, a po śmierci Adama Mikołaja (zm. 1726) dobra ruskie²⁵. Obszary te przynosiły dworowi znaczne dochody i były podstawą jego utrzymania. Stąd do jednych z najważniejszych powinności zarządców latyfundialnych należało, prócz wyżej wskazanych obowiązków administracyjnych i finansowych, kontrolowanie prac polowych w poszczególnych folwarkach, pilnowanie hodowli zwierząt, kierowanie transportem rzeczny, pozyskiwanie żywności oraz towarów potrzebnych w gospodarstwach, a także zawieranie umów arendarnych i ściąganie dzierżaw. Warto podkreślić, że w wielu listach odnaleźć można zapewnienia urzędników dworskich o tym, iż osobiście uczestniczyli oni w zasiewach, doglądali żniw, kontrolowali gospodarkę ogrodniczą i sadowniczą oraz nadzorowali przepływ i handel towarów (m.in. galmanu, ołowiu, wapna, drewna wina, przedmiotów codziennego użytku). Takie zachowanie świadczyło nie tylko o odpowiedzialności za wykonywaną pracę, uczciwości wobec dobrodziejki, ale było także dowodem na to, że, pomimo obowiązku dostosowywania się do ordynansów kasztelanowej krakowskiej, poszczególni administratorzy mieli rzeczywisty wpływ na jakość i ilość zrealizowanych w gospodarstwach przedsięwzięć.

Poza wspomnianymi – powinnością zarządcy majątku było również nadzorowanie odbywających się dość często w poszczególnych folwarkach prac budowlanych i remontowych, które przybierały postać mniejszych bądź większych przedsięwzięć. Inicjatywami uważanymi za prostsze, przez co możliwymi do wykonania bez większego nakładu finansowego i zatrudniania sztabu ludzi, były budowa lub naprawa pieców i kominów, oparkanie gmachów, wnoszenie oficyn, a także naprawianie dachów, drzwi i okien. Do dużo bardziej absorbujących projektów należało natomiast wnoszenie od podstaw budynków mieszkalnych i gospodarczych – domów, pałaców, stajni, obór, wozowni, spichlerzy, piekarni, serników,

²¹ B. Popiołek, *Rytuały codzienności...*, s. 228, 231. Zob. też U. Kicińska, *Codzienne obowiązki zarządcy majątku na przykładzie korespondencji Piotra Morzyckiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI-XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 293-305.

²² A. Chrostowski do E. Sieniawskiej, Biblioteka Książąt Czartoryskich (dalej: BCz), sygn. 5777, Kawczy Kąt 18 IV 1723, k. 701; A. Chrostowski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5777, Kawczy Kąt 26 VII 1724, k. 730.

²³ B. Popiołek, *Rytuały codzienności...*, s. 228.

²⁴ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Łaszki 7 X 1716, k. 127.

²⁵ Por. K. Zamorski, *Folwark i wieś: gospodarka dworska i społeczność chłopska Tenczynka w latach 1705-1845*, Wrocław 1987, s. 26-40, 44-49; J.A. Gierowski, *Wrocławskie interesy hetmanowej Elżbiety Sieniawskiej*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii poświęcone Ewie Maleczyńskiej*, Wrocław 1968, s. 222-248; *Szkła z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim 1717/1718 – koniec XVIII wieku*, red. A.J. Kasprzak, Warszawa 2005.

karczem itd. To właśnie w gestii zarządcy znajdowało się pozyskanie materiałów budowlanych (m.in. drewna, cegły, gipsu, marmuru), sprowadzenie specjalistów, zorganizowanie ekipy budowlanej oraz nadzorowanie pracy. Wprawdzie ostateczne zdanie co do kształtu i wielkości budowli należało do Sieniawskiej, jednakże codzienna kontrola nad danym przedsięwzięciem znajdowała się w zakresie obowiązków konkretnego oficjalisty²⁶.

Sporo prac budowlanych w doglądanych przez siebie Laszkach przeprowadzał F. Goworczewski. Z początkiem lipca 1716 r. pisał on do swej chlebodawczyni, iż przymierza się do budowy blichu²⁷, czyli miejsca przeznaczonego do bielienia sukna. Rozpoczęcie tego przedsięwzięcia opóźniało się jednak w czasie. Miał on bowiem problem ze sprowadzeniem odpowiedniej ilości drewna (głównie dębowego), które potrzebne było, jak tłumaczył w liście, „na oparkowanie miejsca blichowi i na budynek gdzie [...] kotły, kadzie, koryta stać będą”. Ponadto zgodnie z planem obok pomieszczenia gospodarczego postawiony miał być budynek mieszkalny z przeznaczeniem dla blicharza, jednakże, jak zaznaczył zarządca, „żeby [ten – U.K.] mieszkać miał gdzie, trzeba budynek porządny postawić z komorami na co trzeba szopy na łokci sześćdziesiąt albo więcej”. Zastanawiające jest to, że pomimo iż Goworczewski znał swój folwark, miał problem z tym, by wskazać, w którym miejscu powinien powstać wspomniany kompleks budynków. Nie dostał on bowiem w tej sprawie odpowiednich wytycznych od swego komisarza. Miał się jednak, jak zaznaczył w liście kierowanym do dobrodziejki, „rzetelnie w tej sprawie rozmówić” i przy najbliższej okazji opisać jej ze szczegółami poszczególne etapy budowy²⁸.

Kilka miesięcy później nadmieniony administrator zobligowany został do tego, by doglądać budowy kolejnego pomieszczenia gospodarczego. Tym razem był to folusz, a więc rodzaj warsztatu przemysłowego, w którym mieściła się specjalna maszyna służąca do obróbki rzadko utkanej tkaniny wełnianej w celu nadania jej spoistości sukna²⁹. Jak można założyć, prace postępowały zgodnie z planem, stąd Goworczewski zapewniał swą dobrodziejkę, że chciałby dokończyć tę inicjatywę przed zimą, jednakże miał pewne opóźnienia w budowie, co wynikało z faktu, że brakowało mu drewna, które starał się sprowadzić z Lublina i Puław³⁰. Warto dodać, że w analizowanym czasie wspomniany administrator laszecki zajęty był jeszcze kilkoma innymi przedsięwzięciami. Zostało mu bowiem zlecone wybudowanie browaru korzenickiego i zreperowanie tamtejszej karczmy, do czego musiał wcześniej pozyskać odpowiedniego fachowca. Prócz tego wykwalifikowany pracownik potrzebny był mu także do remontu młyna w Charytanach, wokoło którego (jak zaznaczył w jednym z listów) „zaczęto [...] [już – U.K.] robić i w Panu Bogu nadzieja, że go na przednówku we wszystkim oporządzymy”³¹. Przyjając należy, że prace budowlane szły bardzo sprawnie, co było zapewne zasługą ogromnej determinacji Goworczewskiego. Ten bowiem już półtora

²⁶ Zob. J. Gajewski, *Elżbieta Sieniawska i jej artyści: z zagadnień organizacji pracy artystycznej i odbioru w XVIII w. w Polsce*, w: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice listopada 1981. Mieczysławowi Gębarowiczowi w 90. Rocznice urodzin*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1984, s. 281-302.

²⁷ Zob. A. Manikowski, *Blech* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945*, red. M. Kamler, Warszawa 1981, s. 43.

²⁸ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 3 VI 1716, k. 67-68.

²⁹ Zob. A. Mączak, *Folusznictwo* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej...*, s. 172-173.

³⁰ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 21 X 1716, k. 137; F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 17 VI 1716, k. 75-76.

³¹ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 10 VI 1716, k. 71.

miesiąca później informował kasztelanową krakowską o zakończeniu remontu w browarze i finiszowaniu z pracami w tamtejszej karczmie³².

Treść analizowanych listów wskazuje, że przyjmujący się do pracy administrator dokonywał dokładnego przeglądu budynków w folwarkach, które znaleźć się miały pod jego opieką. Zabieg ten dawał mu nie tylko rozeznanie w stanie technicznym poszczególnych pomieszczeń, ale wynikał także z jego powinności wobec właścicielki dóbr, gdyż na nim bezpośrednio spoczywała kontrola nad budynkami i pomieszczeniami gospodarczymi, a także obowiązek informowania swej chlebodawczyni o jakichkolwiek niepokojących sygnałach, bądź potrzebach. W ten sposób zachował się Michał Czaplic, zatrudniony jako gubernator (komisarz) i lustrator dóbr w starostwie stryjskim. Ten bowiem służbę na dworze Sieniawskich podjął z początkiem czerwca 1704 r., jednakże w Stryju pojawił się dopiero w styczniu 1712 r. i swe urzędowanie rozpoczął od zlustrowania folwarków w tamtejszych dobrach oraz kontroli zamku. Po miesięcznych oględzinach pisał do Sieniawskiej, iż „jak prędko przyjechałem do Stryja tak zaraz według ordynansu i informacji WM Pani Dobrodzi[ej]ki folwarki wszystkie zrewidowałem, ale wielkie są pustki, że ani budynków, a nawet i płotów koło nich nie masz”³³. Jak wynika z dalszej korespondencji – majątek stryjski znajdował się wówczas w fatalnym stanie, gdyż administrator donosił Sieniawskiej, iż zastał ruinę bez okien w tamtejszym zamku, w którym stacjonował Franciszek II Rakoczy (zm. 1735) z wojskiem, a samo miasto było nie tylko zadłużone u różnych wierzycieli prywatnych, ale aż przerażało swym wyglądem, gdyż widoczne były w nim ruiny „wypalonych” domostw żydowskich i chrześcijańskich³⁴.

W szczególnie fatalnym stanie technicznym znajdował się tamtejszy (wspomniany już) zamek, o którym Czaplic pisał, że „pustki [w nim – U.K.] jeszcze większe zastałem, bo ani bram dobrych nie masz, ani porządku żadnego w pokojach, [w których – U.K.] nawet okna żadnego nie zastałem, a [...] w całym zamku wielkiej trzeba by reparacyi”³⁵. Wspomnieć wypada, iż ostatecznie Czaplic podjął się, mimo iż było to bardzo wymagające i odpowiedzialne przedsięwzięcie, remontu zamku, który wykonano zgodnie z przysłanym przez dobrodziejkę abrysem. Ponadto wziął on na siebie obowiązek naprawy dachu, okien i kominów. W miarę upływu lat wspomniany zarządca z powodzeniem zawierał też kontrakty arendarne na wynajem karczmi i stawów. Ponadto przywrócił szarwarki³⁶, z których pozyskane pieniądze przeznaczył na naprawę dróg, które w Stryju uszkodzone zostały przez rzeki i potoki³⁷.

Chęć przeprowadzenia prac remontowych, głównie w budynkach gospodarczych, znajdujących się w Kawczym Kącie, na podstawie wcześniej sporządzonego przez siebie raportu, wykazywał również A. Chrostowski. W 1721 r. pisał on do kasztelanowej krakowskiej

³² F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 26 VIII 1716, k. 108.

³³ M. Czaplic do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5782, Stryj 16 II 1712, k. 99.

³⁴ M. Czaplic do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5782, Stryj 16 II 1712, k. 100.

³⁵ Tamże.

³⁶ Szarwark – przymusowe świadczenia ludności chłopskiej w robociznie lub sprzężaju przy budowie lub naprawie dróg, mostów, grobel czy też wałów przeciwpowodziowych, por. J. Janczak, *Szarwark* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej...*, s. 353.

³⁷ M. Czaplic do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5782, Stryj 18 VII 1712, k. 111-113; ten do tejsze, BCz sygn. 5782, Stryj 8VIII 1712, k. 115-117. Zob. także: B. Popiołek, J. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej...*, s. 195. Szerzej na temat terminologii zamków, dworów i pałaców należących do Elżbiety i Adama Mikołaja Sieniawskich zob. R. Nestorow, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016, s. 148-158.

z prośbą o to, by wyraziła zgodę na wyremontowanie pomieszczeń znajdujących się w nadzorowanym przez niego folwarku. Argumentował to faktem, iż budynki, które zastał, przyjmując się na służbę do Sieniawskiej, znajdowały się w tragicznym stanie technicznym, gdyż „wszystkie [...] [były – U.K.] stare i nieporządne”. Warto zauważyć, że Chrostowski rozpoczął współpracę ze swą patronką w 1710 r. i niewyjaśnione pozostaje, dlaczego przez ponad dekadę nie podjął żadnych starań, by polepszyć zastaną sytuację. Czy wynikało to z jego nieporadności? Czy też był mało skuteczny w apelach kierowanych do swej dobrodziejki, by pozyskać na to odpowiednie fundusze? Pytania te, mimo iż istotne, pozostają niestety bez odpowiedzi. Wiadomo natomiast, że pisząc do Sieniawskiej dziesięć lat później, oznajmił jej, iż „stodołę nową buduje się tu, która bardzo potrzebna jest, bo stare graty obaliły się. Co roku buduje się, a nie mogę zakończyć budynków [...] teraz bym rad jako do najlepszego przyprowadził gospodarstwo porządku [nie wiem jednak – U.K.] ile czasu stawać będzie”³⁸.

Do powinności zarządcy należało także przeprowadzanie bieżących i wynikających z nagłych sytuacji prac naprawczych, które były wynikiem nadmiernych deszczów, gradobić oraz wichur. Te bowiem powodowały niejednokrotnie zalanie lub zawalenie się pomieszczeń, na co trzeba było pilnie reagować. Powodem takiej sytuacji był fatalny stan dachów i ścian budynków, gdyż często tworzone były one niedbale, w pośpiechu lub przy niedostatecznej ilości materiałów. Świadczy o tym list F. Goworczewskiego z 1716 r., w którym oznajmił on Sieniawskiej, iż „pałac w Wysocku [...] [zrewidował – U.K.], który potrzebuje wielkiej reparacji, bo straszliwie opustoszał, gdyż w nim wszędy ciecze jak oknami po strychu nie pozabijanemi, tak i dachem poobdzieranym”³⁹. Warto dodać, że w budynku tym znajdował się „sklep z galeryą”, który, jak utyskiwał zarządca, „od slot ustawicznych rozmókł i wody w nim siła zastał, bo bez mur do sklepu tak woda ciekła”. By przeprowadzić przynajmniej wstępne naprawy dachu, Goworczewski zaznaczał, że potrzeba mu drewna, którego wyliczył tarcie „przeszło ze dwie kopie”⁴⁰. Tydzień później informował on kasztelanową, że w celu przeprowadzenia remontów pałacu wysockiego udało mu się już sprowadzić gonty oraz zakupić gwoździe. Tarcie pozyskał zaś w Laszkach⁴¹.

W zakres obowiązków remontowych danego zarządcy wchodziła nie tylko ocena stanu technicznego zabudowań, zgłoszenie usterek, nadzorowanie pracy, zatrudnienie odpowiedniej ekipy, ale także pozyskanie stosownych narzędzi i materiałów potrzebnych do naprawy lub odbudowy danego pomieszczenia, bądź też do jego dekoracji. Ich zdobycie, jak wskazują źródła, nie zawsze było jednak proste, stąd inicjatywy te niejednokrotnie okazywały się niezmiernie zajmujące i czasochłonne. Dowodzi tego list wysłany do Sieniawskiej przez S. Grochowskiego, w którym ten narzekał, iż ma problem z pozyskaniem zduna, który podjąłby się wypalenia kafli i wybudowania pieca w administrowanym przez niego folwarku wilanowskim. W 1721 r. pisał on w tej sprawie do swej dobrodziejki: „ten zdun, który na Krakowskim Przedmieściu mieszkał co dobrze umiał kaffe i piece robić, już trzeci rok jak umarł, ale ja byłem z panem Gucym prawie u wszystkich warszawskich zdunów, ale żaden nie znajduje się [być – U.K.] w tym rzemiośle tak doskonałym, jako był nieboszczyk. Jeden

³⁸ A. Chrostowski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5777, Kawczy Kąt 9 VI 1721, k. 653.

³⁹ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 4 XI 1716, k. 141.

⁴⁰ Tamże, k. 141-142.

⁴¹ F. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5822, Laszki 11 XI 1716, k. 143.

tedy z nich na Nowym Mieście mieszkający ma takie kafle białe z błękitnym, tylko nie są przednie i podejmuje się mieć za dwie niedzieli na cztery piece kafli⁴².

Przytoczony Grochowski podjął się także renowacji budynków folwarcznych w Powsinie, w tym celu sprowadził do niego specjalistów z Warszawy. Jak zapewniał swą dobrodziejkę w jednym z listów napisanym w 1722 r., na budowany tam spichlerz zgromadził on już odpowiednią ilość drewna, ale miał problem z pozyskaniem gontów na jego przykrycie. Jednakże, jak można przeczytać w dalszej korespondencji, ostatecznie sprowadził je z Końskiej Woli, dzięki czemu uniknął sytuacji, w której musiałby go pokryć wprawdzie tańszą, ale mniej trwałą słomą. Warto zauważyć, że Grochowski czekał na wyraźne wytyczne Sieniawskiej, dotyczące kształtu i wielkości wspomnianego spichlerza, gdyż bez jej zgody nie chciał samodzielnie decydować o tym, czy ma to być budynek parterowy, czy też piętrowy i dlatego prosił ją o dokładny jego abrys⁴³. Opisane powyżej zachowanie świadczy o tym, że bez wyraźnego ordynansu swej dobrodziejki rzeczony zarządca nie podejmował się pracy na własną rękę, uznając, że jest to zbyt długotrwałe i kosztowne przedsięwzięcie.

Reasumując powyższe rozważania, należy zgodzić się z apelem Gierowskiego o potrzebie upowszechniania listów zarządców dworskich, stanowiących podstawę zrozumienia ekonomicznych podstaw funkcjonowania dworu w epoce nowożytnej. Listy te dają bowiem wgląd w sposób funkcjonowania majątków dworskich oraz pozwalają poznać jego strukturę i obowiązki poszczególnych jego członków. O kondycję ekonomiczną dworu dbali zaś zatrudnieni w nim oficjaliści dworscy, zarządcy dóbr oraz czeladź folwarczna. Od nich zależało wiele czynników, w tym także prowadzenie napraw, renowacji lub wznoszenie budynków od podstaw. Starając się znaleźć odpowiedź na pytania postawione na początku niniejszych rozważań, uznać należy, że administratorzy mieli wpływ na majątek, nad którym sprawowali zarząd, szczególnie podczas codziennego jego funkcjonowania. Większe zaś inicjatywy, wymagające znacznego nakładu finansowego, zapewne musiały być konsultowane z Elżbietą Sieniawską, gdyż ta łożyła środki na ich wykonanie. Przyjąć należy też, w obliczu poznanych źródeł, że zakres obowiązków zaprezentowany w korespondencji oficjalistów dworskich stanowi realne odzwierciedlenie sytuacji, w jakiej znajdowali się oni w danym momencie. Listy bowiem, zazwyczaj spisywane na bieżąco, stanowiły nie tylko odpowiedź na ordynanse dobrodziejki, ale były też właściwie jedynym sposobem komunikacji pomiędzy nią a administratorami poszczególnych dóbr. Służyły także do bardziej osobistych celów, a mianowicie wyrażenia trosk, obaw, sukcesów, a czasem także porażek, które towarzyszyły urzędnikom na co dzień.

⁴² S. Goworczewski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5826, miejsce i data dzienna urwana, 1721, k. 125.

⁴³ S. Grochowski do E. Sieniawskiej, BCz sygn. 5826, b.m. 9 VII 1722, k. 269-270.

Bibliografia

Źródła

Biblioteka Książąt Czartoryskich:
sygn. 5826, 5777, 5782, 5822.

Wydawnictwa źródłowe

Codzienne kłopoty wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.

„*Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą*”. *Listy generalnego plenipotenty Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771-1788*, oprac. K. Syta, Toruń 2020.

Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. 2: *Jaśnie Oświecony Mościca Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive sur Allier 2016.

Opracowania

Bąkowski-Kois D., *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej – studium z historii mentalności 1704-1726*, Kraków 2005.

Gajewski J., *Elżbieta Sieniawska i jej artyści: z zagadnień organizacji pracy artystycznej i odbioru w XVIII w. w Polsce*, w: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice listopada 1981. Mieczysławowi Gębarowiczowi w 90. Rocznicę urodzin*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1984, s. 281-302.

Gierowski J.A., *Korespondencja urzędników latyfundialnych jako źródło do historii gospodarczej i społecznej*, w: *Kraków – Małopolska w Europie śródka. Studia ku czci profesora Jana M. Maleckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. K. Broński, J. Purchla, J. Szpak, Kraków 1996, s. 93-98.

Gierowski J.A., *Wrocławskie interesy hetmanowej Elżbiety Sieniawskiej*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii poświęcone Ewie Maleczyńskiej*, Wrocław 1968, s. 222-248.

Janczak J., *Szarwark* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 353.

Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.

Kicińska U., *Codzienne obowiązki zarządcy majątku na przykładzie korespondencji Piotra Morzyckiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI-XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 293-305.

Kicińska U., *Codzienne sprawy w kręgu dworu Marii z Kątskich Potockiej (zm. 1768): zarys problemu na podstawie korespondencji kierowanej do starościny lwowskiej w latach 1765-1766*, „*Saeculum Christianum. Pismo Historyczne*”, 29/2022, nr 2, s. 162-177.

Kicińska U., *Korespondencja urzędników folwarcznych Marianny z Kątskich Potockiej, starościny lwowskiej jako przyczynek do analizy podstaw życia ekonomicznego dworu*, „*Klio*”, 65/2023, nr 1, s. 73-97.

Kicińska U., „*Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane...*” – *współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (zm. 1803), kasztelanową kamińską*, „*Przegląd Nauk Historycznych*”, 22/2023, nr 1, s. 79-106.

Kolendo-Korczakowa K., *Działalność ekonomiczna Anny z Sanguszków Radziwiłłowej – manufaktury hafciarskie w świetle nowych znalezisk*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Ročko, Warszawa 2005, s. 193-202.

- Kowalski M., *Państwo magnackie w strukturach polityczno-administracyjnych Rzeczypospolitej Szlacheckiej na przykładzie Ordynacji Zamojskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 2009, nr 2, s. 173-203.
- Manikowski A., *Blech* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945*, red. M. Kamler, Warszawa 1981, s. 43.
- Mączak A., *Folusznicтво* [hasło], w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. M. Kamler, Warszawa 1981, s. 172-173.
- Nestorow R., *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016.
- Nowak J.S., *Feyga Lejbowiczowa arendarka w Końskowoli Sieniawskich. Z dziejów gospodarczej aktywności kobiet żydowskich w początkach XVIII w.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 48/2003, s. 212-236.
- Penkała-Jastrzębska A., *Służba na kobiecym dworze magnackim: przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 155-175.
- Popiołek B., *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020.
- Popiołek B., *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego w XVIII w.*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 125-154.
- Popiołek B., *Kobiecy dwór szlachecki i mechanizmy jego funkcjonowania*, w: *Spotkania z mistrzami*, t. 9, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2022.
- Popiołek B., *Kobieta zaradna: Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa, podkanclerzyna litewska*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 21-40.
- Popiołek B., *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności politycznej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (ok. 1669-1729)*, Kraków 1996.
- Popiołek B., *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022.
- Popiołek B., *Szlachecki dwór kobiecy w świetle raptularzy domowych i rejestrów majątkowych z początku XVIII wieku na przykładzie dworu Teresy z Potockich Zamojskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 69/2021, nr 4, s. 477-496.
- Popiołek B., *The courts of Marianna Lubomirska née Bielińska and Joanna von Stein Lubomirska, the wives of the Grand Standard Bearer of the Crown, as an example of a women's court in Old Poland*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70/2022, nr 2, s. 183-200.
- Popiołek B., Nowak J., *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjaliści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej*, Kraków 2023.
- Pośpiech A., Tygielski W., *Spoleczna rola dworu magnackiego w XVII-XVIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 1978, t. 69, z. 2, s. 215-237.
- Przyboś K., *Latyfundium Lubomirskich w połowie XVII wieku*, „Studia Historyczne”, 35/1992, nr 1, s. 19-33.
- Przyboś K., *Materiały do dziejów latyfundiów Lubomirskich. Podział majątku Stanisława Lubomirskiego latach 1642-1649*, „Przemyskie Zeszyty Historyczne”, 1993, z. 8-9, s. 229-243.
- Słaby A., *Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundiów magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI-XIX: nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 279-290.
- Słaby A., *Rządzcza oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2013.

- Szkła z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim 1717/1718 – koniec XVIII wieku*, red. A.J. Kasprzak, Warszawa 2005.
- Zamorski K., *Folwark i wieś: gospodarka dworska i społeczność chłopska Tenczynka w latach 1705-1845*, Wrocław 1987.
- Zielińska T., *Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy*, w: *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, G. Rostkowski, Warszawa 2003, s. 267-281.